

**ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РАДЯНСЬКОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ
ІНСТИТУТУ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ
GENERAL DESCRIPTION OF SOVIET STAGE OF DEVELOPMENT
OF PARLIAMENTARY ELECTIONS INSTITUTE IN UKRAINE**

Сарай Р.Д.,

*викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті здійснюється загальна характеристика радянського етапу розвитку інституту парламентських виборів в Україні.

Ключові слова: вибори, радянський етап, виборче законодавство, виборча система, парламент.

В статье осуществляется общая характеристика советского этапа развития института парламентских выборов в Украине.

Ключевые слова: выборы, советский этап, избирательное законодательство, избирательная система, парламент.

In the article general characteristic of the soviet stage of the parliamentary elections in Ukraine is given.

Key words: elections, Soviet stage, electoral legislation, electoral system, parliament.

Проблемні питання організації та проведення виборів, реалізації своїх повноважень суб'єктами виборчих правовідносин, змісту та сутності принципів виборів, компетенції органів, які забезпечують виборчий процес, розвитку виборчого законодавства певною мірою були предметом досліджень в навчальній і науковій літературі в галузі держави і права, філософії та політології. Однак, перетворення України як пострадянської держави на суверенну, незалежну державу створило передумови для формування та подальшого розвитку виборчого законодавства, для якого визначальними критеріями стали міжнародні виборчі стандарти.

Слід зазначити, що проблеми організації та проведення парламентських виборів, пов'язаних з ними правовідносин, а також виборчого законодавства досліджували С. Авак'ян, В. Бабкін, Г. Барабашев, А. Безуглов, С. Бобровкін, І. Бутко, Г. Васілевич, М. Вітрук, А. Вишняков, Л. Воєводін, А. Георгіца, А. Головка, Р. Давидов, Д. Демічев, А. Засць, Д. Златопольський, Є. Іщенко, В. Кабишев, В. Кампо, А. Кім, М. Козюбра, В. Комарова, В. Копейчиков, М. Корнієнко, Г. Костакі, В. Коток, Л. Кривенко, А. Колодій, В. Лисенко, М. Малишко, Г. Мальцев, М. Мельник, В. Мокряк, О. Мурашин, Н. Нижник, М. Орзіх, В. Погорілко, О. Петришин, П. Рабінович, В. Ріяка, В. Сіренко, М. Ставнійчук, В. Тихий, Ю. Тодика, В. Ткаченко, Є. Тихонова, М. Цвік, В. Шаповал, Ю. Шемчуженко, К. Шеремет, Н. Щукліна, В. Фадєєв, В. Федоренко, О. Фрицький, В. Яворський та інші.

Деякі результати досліджень історичних аспектів розвитку в Україні правовідносин, пов'язаних із підготовкою та проведенням парламентських виборів, зустрічаються у працях Ю. Бисаги, Б. Топорніна, Б. Страшуна, С. Шах-рая. Здобутки цих науковців, як видається, потребують подальшого ретельного опрацювання та повинні стати підґрунтям для подальших наукових досліджень питань історичних витоків та розвитку інституту парламентських виборів в Україні.

Головною метою цієї статті є висвітлення результатів дослідження «радянського» етапу становлення і розвитку виборчого законодавства до парламенту України. Це дозволить не тільки встановити історичні витоки сучасного виборчого права України, а й більш точно визначити особливості сучасного стану його унормування у нашій країні.

Загалом процес становлення і розвитку права громадян України брати участь у виборах до представницьких органів пройшов у три етапи:

- перший – від Київської Русі (IX – XII ст.) до відновлення національної держави – Української народної республіки (1917 – 1918 рр.);
- другий – радянський (1917 – 1991 рр.);
- третій – сучасна незалежна Україна.

Для виборчого законодавства «радянського етапу» характерним було суттєве відставання процесуально-процедурних механізмів від норм матеріального виборчого права, що негативно впливало на забезпечення виборчого права громадян. При цьому в радянський період парламент України як і парламенти інших республік дів не на професійних засадах. Однак, склад такого парламенту доволі об'єктивно відображав соціальну структуру суспільства, що неприйнятним нинішньому законодавчому органу України.

Першим етапом розвитку виборчої системи і виборчого законодавства був період диктатури пролетаріату з характерним для нього не достатньо демократичним виборчим законодавством. Так, згідно, з Конституцією РРФСР 1918 року, вищим органом представницької влади країни був 3'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Разом з цим незважаючи на недемократичність пролетарського виборчого права, слід відзначити, що жодна з виборчих систем, які раніше діяли в царській Росії, не могла вирішити тих питань, які поставили перед собою більшовики. Тому в Конституції РРФСР 1918 року [1] була закладена нова виборча система, якою вперше в Росії були встановлені трудові цензи, відповідно до яких, до участі у виборах допускалися: а) всі, хто здобував кошти для життя своєю працею; б) особи, які були зайняті домашнім господарством; селяни і козаки – землевласники, що не користувалися найманою працею; в) солдати Червоної Армії і Флоту; г) громадяни, які входили у вищезгадані категорії, але які втратили працездатність (стаття 64). Водночас встановлювався перелік осіб, які позбавлялися виборчого права. До таких окрім осіб, визнаних у встановленому порядку душевнохворими, а також тих, які були під опікою або засуджені за корисливі злочини на строк, встановлений законом або вироком відносились: 1) ті, хто користувався найманою працею з корисливою метою; 2) особи, які жили на нетрудові прибутки; 3) приватні торговці, і комерційні посередники; 4) ченці і духовні настоятелі церков і релігійних культів; 5) служителі і агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділень, а також члени пануючого в Росії дому (статті65).

Перші демократичні вибори в Україні відбулися за часів Української Народної Республіки. Про правильність такого висновку може свідчити юридичний аналіз Закону «Про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки» 1917 р. [2]. Окрім того, у Першому Універсалі УНР, було записано: «Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори» [18, с. 10].

Згідно Конституції УНР 1918 року [3], верховним органом УНР були Всенародні Збори (статті23), які безпосе-

редньо здійснювали «вищу законодавчу владу в УНР». «... Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений». У Конституції УНР 1918 року передбачалось, що один депутат повинен «... припадати на сто тисяч людності». При цьому депутатом (обирався на три роки) міг бути вибраний кожний не обмежений в своїх правах громадянин УНР, якому виповнилось 20 років [18, с. 54-55].

На той час був прийнятий і діяв Закон про вибори, яким передбачалось, що вибори в законодавчий орган України повинні проводитись на демократичних засадах. При цьому виборчим правом наділялись не тільки громадяни Української Народної Республіки, а й особи, які мали російське громадянство або підданство інших держав, але не пізніше того часу, коли починалося складання виборчих списків. Був дещо знижений віковий ценз для військово-вслужбовців. Вони користувалися виборчим правом з 18 років. Обмеження активної і пасивної правосуб'єктності існували для осіб, що були визнані у встановленому законом порядку божевільними, а також для німих, які перебували під опікою. Виборчого права позбавилися громадяни, що скоїли певну категорію кримінальних злочинів, які становили велику соціальну небезпеку. Характерним було те, що позбавлення виборчої правосуб'єктності поширювалося на цих громадян і після відбуття покарання на певні терміни від одного до трьох років з дня відбуття покарання в залежності від скоєного злочину. Позбавлялися виборчих прав і дезертири [22, с. 43].

Подальший розвиток української державності дає можливість переконатись в тому, що період пролетарського виборчого права був кроком назад, оскільки його нормативно-правові приписи передбачали: а) різного роду виборчі цензи; б) багатоступеневу систему виборів, окрім нижнього рівня рад. Виборче законодавство цього періоду базувалося на положенні статті 1 Конституції УСРР 1919 р., у якій передбачалось, що Українська Соціалістична Радянська Республіка – це організація диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства «... для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуаторами капіталістами й поміщиками». Завданням цієї диктатури було знищення буржуазного ладу, шляхом проведення соціалістичних реформ і систематичного продавлення всіх контрреволюційних намірів з боку заможних класів [21, с. 129].

Виборча процедура того періоду передбачала також відкрите голосування – шляхом піднесення рук [24, с. 62]. Крім того, постановою ВУЦВК у березні 1920 р. була встановлена кримінальна відповідальність за незаконну участь у виборах і проникнення в ради. Це положення було чинним до прийняття Конституції СРСР 1936 року.

Законодавство про вибори до 1924 року було несистематизованим. А тому не було єдиної регламентації виборчих прав громадян, порядку складання списків виборців, роботи виборчих комісій, відсутні були чіткі процедури різних стадій виборчого процесу. Відтак, затверджене 10 вересня 1924 року постановою ВУЦВК і РНК «Положення про виборчі права громадян і про порядок проведення виборів» [4] було зведеним нормативно-правовим актом, у якому підсумовано існуючий на той час у республіці масив нормативних актів про вибори.

У цей час було прийнято низку нормативно-правових актів у сфері виборчого права. Так, 16 січня 1925 р. вийшли у світ Інструкція Президії ЦВК СРСР «Про перевибори до Рад», а також циркуляр Президії ЦВК СРСР про застосування цієї Інструкції [19, с. 121]. Цими актами закріплювався вичерпний перелік осіб, які позбавлялись виборчих прав, змінювався порядок формування виборчих комісій. Результатом цих відносно демократичних новел виборчого законодавства і прогресивних зрушень у ви-

борчій практиці, як слушно вважає М. Ставнійчук, значно збільшилася кількість виборців. За даними ЦВК, загальна кількість виборців порівняно з 1924 р. зросла на 10,6% [22, с. 48 – 49].

Однак, уже 28 вересня 1926 р. на союзному рівні була затверджена нова «Інструкція про вибори до рад», якою скасовано демократичні положення Інструкції 1925 р. [5]. Окрім суттєвого звуження виборчого корпусу, Інструкція 1926 р. збільшила різницю в нормах представництва на з'їздах рад, знову закріпивши панівне становище робітничого класу. Ці негативні зміни у виборчому законодавстві відразу позначилися на результатах виборів. Так, за даними ЦВК СРСР, на території України кількість осіб, що позбавлялись виборчих прав, зросла в 3,3 рази. Особливо це суттєво вплинуло на вибори в селах. У деяких з них виборчих прав були позбавлені до 80% дворів. За результатами виборів у 1930 р. Президія ЦВК Союзу РСР приймає постанову «Про усунення порушень виборчого законодавства Союзу РСР», яка констатувала велику кількість порушень під час проведення виборів до різних рівнів Рад [6]. Найбільша кількість порушень виборчого законодавства була пов'язана з обмеженням виборчих прав громадян.

Варто погодитись з Г. Михайловим, який дійшов висновку, що виборче законодавство зазначеного етапу мало такі характерні ознаки як: 1) загальність виборів виключалася за рахунок відсторонення від участі у виборах так званих «експлуаторських елементів»; 2) поняття рівності виборчого права підмінялось нерівномірним представництвом соціальних прошарків, класів, залежно від ролі громадян в процесі виробництва; 3) вибори та виборчий процес регламентувалися не законами, а інструкціями, положеннями, нормативно-правовими актами, які не відповідали значущості інституту виборів; 4) виборче законодавство не було систематизованим; 5) відсутність на початку цього етапу системи виборчих комісій, а їх подальше тимчасове існування при державних виконавчих органах створювало суттєві можливості впливу цих органів на виборчий процес; 6) відсутність системи судового захисту виборчих прав громадян; 7) існування специфічних форм контролю за виборами з боку партійних і репресивних державних органів, що зумовлювалось тоталітарним політичним режимом [20, с. 16].

Тоталітарний та авторитарний характер виборів до вищих органів законодавчої влади в Україні та інших союзних республіках були притаманні і на другому етапі становлення виборчої системи [7]. Однак, на цьому етапі виборче законодавство було дещо демократичнішим порівняно з попереднім етапом, насамперед за рахунок вилучення положення про позбавлення виборчого права багатьох категорій осіб.

Згідно зі статтею 20 Конституції УРСР 1937 р., «... найвищим органом державної влади УРСР є Верховна Рада УРСР» [8]. У розділі XI Основного закону «Виборча система» (стаття 133) встановлювалося, що вибори депутатів до Верховної Ради УРСР проводяться виборцями на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. При цьому у статті 134 зазначалось, що вибори є загальними, тобто всі громадяни УРСР, які досягли 18 років, незалежно від расової і національної приналежності, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану та минулої діяльності, мають право брати участь у виборах депутатів і бути обраними, за винятком божевільних і осіб, засуджених судом з позбавленням виборчих прав.

На основі зазначених конституційних норм 21 лютого 1938 р. було прийнято «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР», яким передбачалось, що вибори є загальними, рівними, та відбуваються шляхом прямого таємного голосування [9]. Голосування відбувалось за мажоритарною системою абсолютної більшості. Окрім того, передбачався поріг явки виборців. Для визнання виборів

такими, що відбулися, потрібна була явка більше 50% виборців округу. Були пом'якшені виборчі цензи. До участі у виборах як і раніше не допускались божевільні особи, а також засуджені судом з позбавленням виборчих прав. Висування кандидатів у депутати здійснювалось громадськими організаціями і товариствами трудящих. Право висунення кандидатів до Верховної Ради УРСР мали як центральні органи громадських організацій і товариств трудящих, так і їх республіканські, обласні і районні органи, загальні збори робітників і службовців на підприємствах, червоноармійці – у військових частинах, а також загальні збори селян – у колгоспах, робітники і службовці радгоспів – у радгоспах. Кількість висунутих кандидатів у депутати не регламентувалась.

Слід зазначити, що у вказаний період доволі своєрідно визначались критерії віднесення осіб до числа божевільних. Лише в Положенні про вибори від 9 січня 1950 р. вперше було більш чітко встановлено юридичний критерій визнання особи божевільною. Таким документом мали бути ухвала або вирок суду, яким закріплювалися висновки судово-психіатричних експертиз, або списки осіб, які знаходяться на лікуванні в психіатричних лікарнях і колоніях, що надавались відповідними відділами охорони здоров'я виконкомів Рад депутатів трудящих.

Подальший розвиток інституту виборів в Україні відбувався відповідно до «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР», затвердженого Президією Верховної Ради УРСР 26 листопада 1946 р [10]. Його приписи мали на меті посилення гарантій виборчих прав громадян, подальше вдосконалення системи виборів до парламенту України. Насамперед запроваджувався віковий ценз щодо активного виборчого права. У виборах до Верховної Ради УРСР мали право брати участь усі громадяни України, які досягли 18 років і які були дієздатними. Основою такої моделі був союзний акт – Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про віковий ценз громадян СРСР, які обираються до Верховних Рад союзних і автономних республік». Президія Верховної Ради Української РСР прийняла Постанову «Про віковий ценз для громадян УРСР, які обираються до Верховної Ради Української РСР», де встановлювалося, що депутатом Верховної Ради УРСР міг бути обраний кожний громадянин республіки, який користується виборчим правом і досяг 21-річного віку [11]. На черговій сесії Верховної Ради України внесені відповідні зміни і доповнення до статті 115 Конституції УРСР. А 12 грудня 1950 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила нове «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР» [12], яке не внесло суттєвих змін у порядок проведення виборів.

Третій етап конституційно-правового регулювання виборів у парламенти республік почався з прийняттям Конституції СРСР 1977 р. [13] і конституцій республік у 1978 році, які не суперечили нормам союзної Конституції. Як видається Конституція СРСР 1977 р. зіграла свою суттєву роль в демократизації суспільних відносин. Зокрема у статті 5 Конституції СРСР 1977 р. було задекларовано, що основною метою розвитку політичної системи суспільства має стати поглиблення демократії, розширення гласності і участі громадян в управлінні справами держави, постійне врахування суспільної думки. Конституція СРСР 1977 р. у контексті всієї правової інфраструктури заклала гуманітарні і демократичні цінності, які поступово втілювалися в життя. [23]. Хоча Конституція СРСР 1977 р. і не внесла в чинну на той час радянську виборчу систему принципових змін, однак вона стала важливим чинником демократизації політичної системи. Вона встановила курс на розвиток всіх форм народовладдя. Вперше в законодавство був уведений термін «політична система», закріплено право громадських організацій брати участь в управлінні державними і суспільними справами.

Спіраючись на Основний закон СРСР 1977 р., в союзних республіках були прийняті свої власні конституції,

якими закладено демократичні принципи організації виборів та виборчого процесу. Так, 20 квітня 1978 р. на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання було прийнято Конституцію (Основний Закон) УРСР 1978 р. [14].

У главі 10 «Виборча система» Конституції УРСР 1978 р. значно детальніше, ніж у нині діючій Конституції України 1996 р. був врегульований інститут виборів. Зокрема стаття 89 Конституції УРСР 1978 р. встановлювалось, що «... до виборчих бюлетенів може бути включено будь-яку кількість кандидатів». Це стало конституційною основою становлення в Україні виборів на альтернативних, змагальних засадах. У статті 90 Конституції УРСР 1978 р. передбачалось, що «... підготовка до виборів народних депутатів здійснюється відкрито і гласно» [14].

На основі зазначених та інших положень Конституції УРСР 1978 р. 19 грудня 1978 р. було прийнято Закон «Про вибори до Верховної Ради Української РСР» [15]. У цьому Законі врегульовано процедури призначення виборів і утворення виборчих округів, виборчих комісій, висунення кандидатів у депутати, повторних виборів і виборів депутатів замість вибулих. Виділялись також повноваження і порядок роботи виборчих комісій. Новими були розділи про основні гарантії діяльності кандидата в депутати, про форми виборчих документів і порядок їх зберігання. Розширювались повноваження Центральної, окружних і дільничних виборчих комісій. Закон зобов'язував виконувати рішення виборчих комісій, прийнятих у межах їх повноважень. ЦВК отримала право самостійно складати кошторис грошових витрат виборчих комісій. Однак, не встановлювалась юридична відповідальність за невиконання цих рішень.

Ще одним важливим нововведенням став інститут довірених осіб кандидатів у депутати, які могли обиратися зборами, що висувають кандидата, або окружними передвиборними нарадами, що підтримують кандидатів.

Грунтовна реформа радянської виборчої системи, яка почалася в період так званої «перебудови», започаткувала процес реформування всього масиву виборчого законодавства УРСР та інших республік СРСР. Його початком став Закон СРСР від 1 грудня 1988 р. «Про вибори народних депутатів СРСР» [16], а логічним продовженням – Закон УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» від 27 жовтня 1989 р. [17]. Варто погодитись з М. Ставнійчук, що головними новелами цього Закону стали його положення якими: а) утверджувались загальноприйняті принципи виборчого права і запроваджувались такі нові принципи як змагальність, альтернативність, гласність, а також посилювались гарантії запровадження цих принципів упродовж всього виборчого процесу; б) встановлювались більш чіткі виборчі процедури [22, с. 63].

Таким чином, розвиток виборчого законодавства України в радянський період пройшов у декілька етапів. Першим етапом був етап диктатури пролетаріату, який характеризувався: а) не загальним, не рівним, не прямим виборчим правом; б) вибори регламентувались не законами, а підзаконними нормативно-правовими актами, що не відповідали значущості інституту виборів у законодавчі органи; в) відсутністю на першому періоді системи виборчих комісій; г) відсутністю системи судового захисту виборчих прав громадян; д) функціонуванням специфічних форм контролю за виборчим процесом з боку партійних і репресивних державних органів, що характеризувало вибори як недемократичні.

Для другого етапу становлення виборчого законодавства України характерним було: а) відчутна демократизація, що виявилось у введенні демократичних принципів виборчої системи; б) впровадження мажоритарної виборчої системи; в) забезпечення відповідності парламентського виборчого законодавства конституційним принципам УРСР і поточному законодавству СРСР; г) зняття багатьох виборчих цензів, які існували раніше; д) введен-

ня системи виборчих комісій; е) унормування виборчих правовідносин не законами, а підзаконними нормативно-правовими актами; є) наявність у Президії Верховних Рад і у виконкомів місцевих Рад народних депутатів значних повноважень щодо організації і проведення виборів.

Наступний (третій) етап становлення і розвитку виборчого законодавства України характеризувався: а) суттєвою демократизацією виборів та виборчого процесу; б) впровадженням реальної (а не удаваної) змагальності виборів як одного з відчутних кроків до забезпечення справжнього волевиявлення громадян; в) введенням системи судового захисту виборчих прав громадян; г) збільшенням кола суб'єктів, які отримали право висунення кандидатів у депутати; д) впровадженням більш чітких процедур прове-

дення виборів; є) більш ґрунтовним закріпленням на конституційному рівні інституту виборів.

Головними тенденціями розвитку виборчого законодавства України в радянський період були: а) поступова демократизація виборчого процесу, перехід до рівного, загального прямого виборчого права при таємному голосуванні; б) перехід від регулювання виборчого процесу на рівні підзаконних нормативно-правових актів до рівня законодавчого; в) більш детальна регламентація етапів виборчих процедур; г) відповідність норм республіканського виборчого права нормам виборчого права СРСР; д) поступове впровадження системи виборчих комісій на чолі з центральними виборчими комісіями; е) впровадження системи судового захисту виборчих прав громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція РСФСР // Сборник узаконений и распоряжений РСФСР.– 1918. – № 51. – Ст. 582.
2. Закон «Про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки» // Вісник ГУ УНР. – 1917. – № 5.
3. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) // Конституційні акти України 1917-1920 рр. Невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 74-87.
4. Постанова ВУЦВК і РНК «Положення про виборчі права громадян і про порядок проведення виборів» // ЗУ УРСР. – 1924. – № 34. – Ст. 1758.
5. Інструкція о выборах в Советы // СЗ СССР. – 1926. – № 66. – Ст. 500.
6. Постанова Президії ЦВК Союзу РСР «Про усунення порушень виборчого законодавства СРСР» // СЗ СССР. – 1930. – № 37. – Ст. 400.
7. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки // ЗУ УРСР. – 1929. – № 41. Ст. – 1007.
8. Конституція УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1937. – № 30. – Ст. 121.
9. Положення про вибори до Верховної Ради УРСР // ЗУ УРСР. – 1938. – № 12. – Ст. 39.
10. Постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про вибори до Верховної Ради УРСР» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1947. – № 12. – Ст. 37.
11. Постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про віковий ценз для громадян УРСР, які обираються до Верховної Ради Української РСР» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1947. – № 11. – Ст. 28.
12. Постанова Президії Верховної Ради УРСР про «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1950. – № 5. – Ст. 28.
13. Конституція СССР // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1977. – № 141. – Ст. 617.
14. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1978. – № 18. – Ст. 268.
15. Закон Української РСР «Про вибори до Верховної Ради Української РСР» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1979. – № 1. – Ст. 9.
16. Закон СССР «О выборах народных депутатов СССР» // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1988. – № 49. – Ст. 729.
17. Закон УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1989. – № 45. – Ст. 626.
18. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Навч. посіб. Для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В.Д. Гончаренко. – Вид. 2-ге, перероб. і доп.: Том 2: Лютий 1917 р.–1996 р. / Уклад.: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький. –К.:Видавничий Дім «Ін Юре»,2000.– 728 с., С. 10.
19. Иванченко А.В. Демократические институты в истории Советского государства // Советское государство и право. – 1989. – № 1. – С. 120-129, С. 121.
20. Михайлов Г.С. Советское представительство и избирательное право. – М., 1922. – 84 с., С. 16.
21. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української Конституції. – К. : Товариство «Знання» України, 1993. – 192 с., С. 129.
22. Ставнійчук М.І. Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики. – К. : «Факт», 2001. – 156 с., С. 43.
23. Степанов И.М. Конституция и политика. – М., 1984. – 184 с.
24. Таранов А.П. Основні принципи Конституції Української РСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 154 с., С. 62.